

asil amaç *Mi'yâr*'ın birinci ve ikinci bölümlerinde işlenmektedir. Nitekim *Tehâfütü'l-ün* anlaşılmasına yönelik olarak mantık ve metafizik terminolojisinin yer aldığı üçüncü ve dördüncü bölümler onun daha sonra yazdığı mantık kitaplarında yeniden ele alınmaz. Gazzâlî'nin bu eseri, mantığın din ilimlerinin (fıkıh ve kelâm) bir yöntemi olarak meşrulaştırılması bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak müellif bu girişiminde ilk değildir. Ondan önce Fârâbî tarafından kaleme alınmış olan, örnekleri yine fıkıh ve kelâmdan verilen, içinde Gazzâlî'nin yaptığı gibi fıkıhçıların temsil, kelâmcıların reddü's-şâhid ile'l-gâib yöntemlerinin eleştirildiği *Kitâbü'l-Kıyâsi's-şâgîr* adlı eserle İbn Hazm'ın yazdığı *et-Taḥrîb bi-ḥaddi'l-mantıḳ ve'l-medḥal ileyhi bi'l-el-fâzi'l-ʿammîyye ve't-temsîleti'l-fıḳhiyye* bu amaç için telif edilmiştir. Ancak bu eserler *Mi'yârü'l-ʿilm* kadar etkili olamamıştır. Dolayısıyla eserin mantık tarihinde belirleyici bir yeri vardır. *Mi'yâr*'ın en belirgin etkisi bu eserin ardından mantığın tamamen sürüleştirmiş olmasıdır. Nitekim *Mi'yâr*'dan sonra artık mantığın epistemolojik içeriği demek olan burhan, cedel, muḡalata, hatâbe ve şiir Fârâbî'de olduğu gibi müstakim sanatlar halinde incelenmemiş, İbn Sînâ'nın mantığa dair bazı eserlerinde görüldüğü gibi birer cümle ile geçirilmiştir. Çünkü Gazzâlî *Mi'yâr*'da mantığın salt sûri kısmı olan deyimler, önermeler ve kıyası merkeze almıştır, ondan sonraki mantıkçıların çoğunun kelâmcı olması da bu etkiyi sürekli kılmıştır. Gazzâlî'nin yaptığı gibi bu kitapla birlikte mantığın adı bile değişmiş, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Âyâtü'l-beyyînât*'ında ve Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Esâsü'l-İktibâs*'ında olduğu gibi bu disiplinle ilgili kitapların adlarında mantık terimi âdetâ kullanılmaz olmuştur.

Mi'yârü'l-ʿilm'in asıl kaynağı Aristonun mantık külliyatı değil -eserin ikinci kitabının birinci kısmında Fârâbî'nin *el-Kıyâsü's-şâgîr*'inden yapılan bazı uyarlamalar (*Kitâbü'l-Kıyâsi's-şâgîr*, II, 75-80; krş. *Mi'yâr*, s. 131 vd.) bir yana bırakılırsa esas itibarıyla İbn Sînâ mantığıdır. Nitekim lafız ve mânaya dair verdiği bütün tanımlar, iktiranî ve istisnâî kıyas ayırımıyla ilgili bilgiler İbn Sînâ'dan aktarmadır. Yine önermelerin doğruluk değerine göre tasnifi İbn Sînâ'nın *el-İşârât* adlı eserindeki açıklamaların bir yansımasıdır. İbarettir (*Mi'yâr*, s. 186 vd.); krş. *el-İşârât*, s. 40-46). *Mi'yâr*'ın terminolojijye (hudûd) dair bölümünü neşreden Abdü-

lemîr el-A'sem (*el-Muṣṭalaḥu'l-felsefî*, s. 266-301), İbn Sînâ'nın *el-Hudûd* adlı risâlesiyle *Mi'yâr*'ın bu bölümü arasındaki paralelliklere işaret etmiş, Gazzâlî'nin İbn Sînâ'nın eserini bazı küçük değişikliklerle tekrar ettiğini ortaya koymuştur (a.g.e., s. 87).

Eser ilk defa Muhyiddin Sabrî el-Kürdî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1329, 1346). Süleyman Dünyâ'nın hazırladığı tahkikli neşri (Kahire 1961, 1969) 1346 (1927) tarihli Kürdî neşrini esas alan baskılar izlenmiştir (Beyrut 1978, 1981). Eserin Ali Bû Malham tarafından yapılmış bir baskısı da bulunmaktadır (Beyrut 1993).

BİBLİYOGRAFYA :

Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ʿilm* (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire 1961, s. 59-64, 75, 93, 110-111, 131-152, 165-177, 186 vd., 211, 213, 217, 224, 340; a.mlf., *el-İktisâd fi'l-İtikâd* (nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu - Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 15-16; a.mlf., *Mizânü'l-ʿamel* (nşr. Süleyman Selîm el-Bevvâb), Beyrut 1986, s. 13, 14, 46, 52, 113; a.mlf., *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Mâcid Fahrî), Beyrut 1990, s. 45, 47, 158; a.mlf., *el-Müstasfâ* (nşr. Hamza b. Züheyr Hâfız), Cidde, ts., I, 30, 41, 64, 122, 133, 175; a.mlf., *el-Kıstâsü'l-müstakim* (nşr. V. Chelhot), Beyrut 1990, s. 72; a.mlf., *Esâsü'l-kıyâs* (nşr. Fehd b. Muhammed es-Sedhân), Riyad 1993, s. 26-27, 111; a.mlf., *Mihakkû'n-nazar* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1994, s. 162; Fârâbî, *Kitâbü'l-Kıyâsi's-şâgîr (el-Mantıḳ 'inde'l-Fârâbî* içinde, nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1986, II, 75-80; İbn Sînâ, *eş-Şifâ' et-Tabî'iyât (6)*, s. 53; a.mlf., *el-İşârât ve't-tenbîhât* (nşr. Mahmûd Şihâbî), Tahran 1339, s. 40-46; a.mlf., *el-Mübâḥasât* (nşr. Muhsin Bîdârfer), Kum 1371/1413, s. 347; J. Janssens, *An Annotated Bibliography on Ibn Sînâ (1970-1989)*, Leuven 1991, s. 17; Abdülemîr el-A'sem, *el-Muṣṭalaḥu'l-felsefî 'inde'l-Arab*, Bağdad 1997, s. 70-88, 266-301; G. F. Hourani, "A Revised Chronology of Ghazâlî's Writings", *JAOS*, CIV (1984), s. 289-302; Ali Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi", *İslâmî Araştırmalar*, XIII/3-4, Ankara 2000, s. 308-310.

ALİ DURUSOY

MİZÂB

(بلاد مزاب)

Cezayir'de çoğunlukla İbâzî mezhebine bağlı olan halkın yaşadığı bölge.

Mizâb (Mizâb), Cezayir'in günümüzdeki idarî taksimatında ülkenin orta kesiminde yer alan Gardâye idarî bölümünün (vilâyet) kuzeyine tekabül eder. Başşehir Cezayir'in 600 km. güneyinde Sahrâ çölünün başlangıcında bulunan bölge adını Arapça'da *mizâb* (oluk) kelimesinden almaktadır. Avrupalılar buraya Mozab veya M'zab, halkına da Mozabite demektir. Yüksekliği 300-700 m. arasında değişen kayalık plato görünümündeki Mizâb de-

rin vadilerle yarılmış durumdadır. Bölgede daha ziyade Berberiler'in Zenâte koluna mensup kabileler yanında Araplar ve Sahrâ'nın güneyinden gelen zenci asıllı ahali yaşamaktadır. 38.000 km²lik bir alana sahip olan Mizâb bölgesindeki şehirlerin nüfusunun % 60'ını İbâzîler oluşturmaktadır.

Mizâb vadisinde İslâm öncesi döneme ait bazı şehir kalıntılarına rastlanmakla birlikte Mizâb'ı ilk defa geniş şekilde yerleşime açanlar Hâriciler'in İbâzî koluna mensup müslümanlardır. Burada V. (XI.) yüzyılda kurulan ilk şehirler el-Atf, Bû Nûre, Benî Yezkan, Melîke ve bugünkü vilâyet merkezi Gardâye'dir. XI. (XVII.) yüzyılda bunun 110 km. kuzeydoğusunda Karâre ve 45 km. kuzeyinde Biryân tesis edildi. Bunları daha sonra Metlîlî ve Dâyet İbn Dahve'nin kuruluşu izledi.

Müslümanların Mizâb bölgesine yerleşmesiyle burası tarihte önemli bir mevki olma özelliği kazandı. Emevîler'in baskısından kaçarak Mağrib'e yönelen İbâzîler önce Cebelnefûse'de, Vargla ile (Ver-celân) Miyâ vadilerinde bazı topluluklar oluşturdu. Ardından Sicilmâse'de tesis ettikleri Benî Midrâr ile (Midrârîler) Cezayir'deki Tâhert Devleti'nin yıkılmasından sonra Mizâb onlar için önemli bir sığınak oldu. İbâzîler, günümüzde Mâlikî mezhebine bağlı Saîd Utbe kabilesinin atalarının da aralarında bulunduğu Berberiler'i kendi inançlarına çevirmeyi başardılar.

Cezayir'in güney bölgelerinde yer alan Tugurt, Vargla ve Mizâb vadisi, 959 (1552) yılında beylerbeyi Sâlih Reis'in çoğu Berberiler'den oluşan 12.000 askerle düzenlediği sefer esnasında Osmanlı topraklarına katıldı. Biskre ve Lağvât gibi Mizâb da belli oranda bir vergi öderken idaresi kendi şeyhlerine bırakılmıştı. Bu dönemde kuzeyde başşehir Cezayir başta olmak üzere onun güneyindeki Titteri'de, batıdaki Vehrân'da ve Muasker'de çoğu tüccar önemli sayıda Mizâblı yaşıyordu. Başşehir Cezayir'e önce işçi olarak gelen Mizâblılar kısa zamanda büyük servetler edinmişlerdi. Titteri'de ikamet eden Osmanlı valisinin Mizâblılar'ın reisinden daha az bir iktidara sahip bulunduğu ve maddî imkânlarının ondan daha az olduğu söylenirdi. Fransızlar 1830'da Cezayir'i işgal etmeye başladıkları zaman Mizâb'dan 1000 kadar savaşı son beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın ordusuna katılarak onlarla çarpışmıştı. Fransa'nın Cezayir'deki vakıfları sömürge idaresinin mülkü haline getirmesi, ülkenin diğer yerlerinde ol-

MİZÂB

duğu gibi Mizâb'da da büyük tepkilere ve 1882 yılında isyana sebep oldu. 1914'te İstanbul'da cihâd-ı ekber ilân edilmesi Mizâb'da da büyük bir sevinçle karşılandı. 1916-1917 yıllarında Cezayir'in güney bölgesi Hükûkâr'da (Hoggar / Haggar) Tavâriklar'ın Fransa'ya karşı yürüttükleri mücadeleye Mizâblılar da katıldı. Mizâb halkı, II. Dünya Savaşı sonrasında Cezayir'in bağımsızlığı için mücadele eden Abdülhamîd b. Bâdis'in başlattığı ıslah hareketinde de faal olarak yer aldı.

Mizâb'daki dinî ve tarihî yapılarla mimari özellikler son zamanlardaki yeniliklere rağmen muhafaza edilmekte, evler daha çok kaleyi andırmaktadır. Sahrâ bölgesinde kendine has bir mimariye sahip olan Mizâb toplumu hânelerin meydana getirdiği farklı aşiretlerin birleşmesinden meydana gelmişti. Bu hânelerle "dârü fülân" veya "evlâdü fülân" denmekteydi. "Cemaat" diye adlandırılan idarî meclis ise bütün aşiret reislerinin bir araya gelmesiyle oluşuyordu. Mizâb şehirlerinde iki ayrı meclis vardı. Önde gelen din âlimlerinin teşkil ettiği "meclisü't-talebe" kendi içinde "hey'etü'l-azzâbe", "hey'etü't-telâmiz" ve "hey'etü'l-muhâzir" olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. En yüksek seviyedeki ulemâdan teşekkül eden hey'etü'l-azzâbe (meclisü'l-azzâbe) en yetkili olanıydı. "Meclisü'l-avâm" da kabile reislerinden oluşuyor ve çeşitli heyetlere bölünüyordu. Bunlar toplumun dinî hizmetleri, eğitim ve öğretimi yanında kanun yapma, uygulama, yönetim ve yargılama konularında karar alan heyetlerdi. Her iki meclisin ortak olarak benimsediği, sayıları binlerle ifade edilen bu kararlar İbâzî hukukunun en önemli kaynağını oluşturmaktaydı.

Yeni dönemde Cezayir'de idareyi ele geçiren Millî Bağımsızlık Cephesi, Mizâb'ın geleneklere dayalı idarî yapısını benimsemiş ve sadece dinî görevlerle ilgili kısmı korunarak diğerleri lağvedildi. Bununla birlikte 1988 yılından itibaren Mizâb'ın

kendine has cemaat meclisi yapısı tekrar eski nüfuzunu kazanıp seçim dönemlerinde toplum üzerindeki gücünü göstermiştir.

Mizâb İbâzî toplumunda cami merkezi özelliğini daima muhafaza ederek ibadet yeri olması dışında ticarî işlerin görüşüldüğü, adli davalara bakıldığı, gerektiğinde şehirlerin güvenliğini sağlamak için silâhların saklandığı yer olarak kullanılmakta, hatta yerine göre bir kale vazifesi görmekteydi. Etrafı bahçelerle çevrili Mizâb şehirlerinde günün belli bir kısmında herkes çalışarak topluma yararlı olmak zorundaydı. Müftüler, kadılar ve diğer ileri gelenler de bahçelerindeki işleri kendileri yaparlardı. Çünkü herkesin azzâbe heyeti tarafından verilen bir görevi vardı ve toplumda işsizlere rastlanmazdı. Zamanla dışarıdan buraya gelenlerin çalışmasına müsaade edilmişse de iş verenlerin kendilerinden olması şarttı.

Bilhassa ulemâ sınıfı mensupları, Sıfın Savaşı esnasında iki taraftan da ayrılan kesimin torunları olduklarını söylerken Mizâblılar başkalarının kendilerine Hâricî demesini hoş karşılamaz. Mâlikî mezhebine mensup Cezayirli diğer müslümanlardan farklı olduklarını, hatta sünnete bağlılıkta onlardan daha ileri seviyede bulduklarını söyleyerek kendilerini gerçek mânada Sünnî kabul ederler. Halk Berberî dilini konuşmakla birlikte Arapça'ya da çok önem verilmektedir. Cezayir'in büyük bir kısmında görülen zengin tasavvufî geleneğe rağmen Mizâb vadisinde İbâzîliğin bir sonucu olarak herhangi bir tarikatla rastlanmaz.

Tunus'un Cerbe adasından gelip buraya yerleşen Şeyh Saïd b. Ali b. Bû Hamîde el-Cerbî, Ebû'l-Yakzân İbrâhim b. İsâ, Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî, İbn Addûn, Abdülazîz es-Semîni, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed Eттаfeyyîş ve oğlu Muhammed Eттаfeyyîş, Sâlih b. Ömer b. Dâvûd, Mizâb vadisinin seçkin âlimleri arasında

sayılmaktadır. Mizâb şehirlerinde Şeyh Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîş, Şeyh en-Nâsir el-Mermûri, Ebû'l-Yakzân ve Şeyh Kâ'beş gibi âlimlerin kütüphaneleri başta olmak üzere özel kütüphaneler bulunmaktadır.

Halkın birinci derecede meşguliyeti ticaret olup bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren Cezayir'in kuzeyi ile Bilâdüssûdan arasındaki ticaret yolu Gardâye'den geçtiği için tüccarlar genelde burada buluşurdu. Ayrıca her şehir kendi başına ticaret kervanları düzenleyip etrafa gönderir ve geliri halk arasında taksim edilirdi. Cezayir'in büyük şehirlerine yayılan Mizâblı tüccarlar buralarda ticarî alanda önemli bir konum elde etmişlerdi. Son dönemde bölgede bulunan petrol ve doğalgaz sayesinde halk çok zenginleşti. Sahrâ'yı kuzeyden güneye bağlayan karayolunun da Gardâye'den geçmesi burayı daha önemli hale getirdi. Mizâb bölgesinin ekonomik hayatında hurma üretiminin önemli bir yeri vardır. Ayrıca son yıllarda turizm sayesinde yeni bir geçim kaynağına daha kavuşmuş ve tarihî şehirleri çok sayıda turist tarafından ziyaret edilmeye başlanmıştır. 2004 yılı tahminlerine göre vilâyet merkezi Gardâye'nin nüfusu 84.000, Karâre'nin 67.000, Metlîl'in 40.000, Biryân'ın 36.000 ve Bû Nûre'nin 24.000'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Haldûn, *Histoire des berbères* (trc. de Slane), Paris 1982, III, 304; Hasan el-Vezzân, *Vasfû İfrîkiyye*, II, 134-135; Aziz Samih İlter, *Şimalî Afrikada Türkler*, İstanbul 1936, I, 1028; Jean-Paul Charnay, *La vie musulmane en Algérie*, Paris 1965, s. 229, 239, 296, 333; L. Gardet, *Les hommes de l'Islam*, Paris 1977, s. 219-223; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâir*, Kahire 1399/1979, tür.yer.; A. Ravéreau, *Le Mzab, une leçon d'architecture*, Paris 1981; Ahmed Tefvik el-Medenî, *Kitâbü'l-Cezâir*, Cezayir 1984, s. 109-121, 183-185; Hamdan Khodja, *Le miroir*, Paris 1985, s. 72, 84-85; B. Stora, *Histoire de l'Algérie coloniale: 1830-1954*, Paris 1991, s. 66-67; P. Guichard, "Les états musulmans du Maghreb", *Maghreb médiéval* (ed. G. Chiauzzi v.dğr.), Paris 1991, s. 103; J. Ganiage, *Histoire contemporaine du Maghreb*, Paris 1994, s. 162, 244, 463; Ebû'l-Kâsım Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-şekâfi*, Beyrut 1998, III, 264-275; V, 76-177, 290-294, 375-381; VI, 35-39; VII, 15-19; ayrıca bk. tür.yer.; A. M. Goichon, "La vie féminine au Mzab", *RMM*, 1925, LXII, 27-128 (makalenin devamı) *REI*'dedir, IV/2 [1930], s. 231-287; L. Milliot, "Recueil de délibérations des Djemâ'a du Mzab", *REI*, IV/2 (1930), s. 171-230; Marcel Mercier, "Mzab", *IA*, VIII, 871-874; a.mlf. - M. Rouvillon-Brigol, "Mzab", *EI²* (Fr.), VII, 827-829; Muhammed Süveysi, "Abdülazîz es-Semîni", *DİA*, I, 194; Sabri Hizmetli, "Eттаfeyyîş", a.e., XI, 500; Mustafa Öz, "Halka", a.e., XV, 359-360.

AHMET KAVAS

Mizâb vilâyetinin merkezi olan Gardâye'den bir görünüşü